

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV 2025

Felhívás

A *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (MGtÉ) tematikus kötetei a bevett korszakhatárokon átívelő témákat ölelnek fel.¹ A következő, 2025-ben megjelenő kilencedik évkönyv szorosan összetartozó kulcsfogalmai: *Háborús gazdaság és helyreállítás*.

Napjainkban nehéz volna jelenvalóbb és húsbavágóbb témát találni, mint a háború és a gazdaság kapcsolatának kérdését. Pedig a hadtörténeti irodalomtól sokáig meglehetősen távol állt a közgazdaságtani megközelítés. Ha felvetődött, akkor is leginkább a hadseregellátás és a hadifinanszírozás kérdése került az érdeklődés homlokterébe.² A téma azonban ennél sokkal komplexebb megközelítést igényel. A nemzetközi irodalom ma már tágabb összefüggésekben vizsgálódik, amikor az alábbi analitikus témákat különíti el:

1. A háború és a gazdasági fejlődés kapcsolata
2. A hadsereg és a gazdaság kapcsolata (A hadsereg hatása az egyes országok és régiók gazdaságára)
3. A hadviselés gazdasági háttere

1. A háború és a gazdasági fejlődés kapcsolata

A múlt iránti érdeklődés megelőzi a történeti érdeklődést. A háborúk jóval kitörésük előtt, a logisztikai felkészüléssel kezdődnek. Ennek egyik formája a múlt tapasztalatainak felkutatása, amit azonban nem történészek, hanem a hadsereg ellátásával és felszerelésével megbízott katonatisztek végeznek. Már évekkel Sombart könyvének megjelenése előtt elkezdődött ez a – folyóiratok keletkezésében, cikkek megszaporodásában megfogható – tapasztalatszerző tevékenység.

---

1 MGtÉ 2016: *Válság – Kereskedelem*; MGtÉ 2017–2018: *Hitel – Bank – Piac*; MGtÉ 2019: *Uradalom – Vállalat*; MGtÉ 2020: *Hálózat & Hierarchia*; MGtÉ 2021: *Környezettörténet – Historiográfia*; MGtÉ 2022: *Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*; MGtÉ 2023: *Városi gazdálkodás – Üzleti kooperáció*; MGtÉ 2024: *Kamat – Családi gazdaság*.

2 Droysen 1875.

Az a ma már klasszikusnak számító szerző, aki az elsők között vizsgálta történetileg a háború és a gazdasági fejlődés összefüggéseit, a középkor utáni időkre, a 16. és 18. századi európai államalakulásra, ma úgy mondanánk, a kora újkorra irányította a figyelmet. Werner Sombart *Krieg und Kapitalismus* (Háború és kapitalizmus) című műve³ egyértelműen ezt a korszakot állította a középpontba: „nem azt vizsgáljuk: mennyiben következménye a kapitalizmusnak a háború, hanem azt: a háborúnak hatása-e, mennyiben és miért, a kapitalizmus?”⁴ Talán azért fogalmazott így, mert a könyv megjelenésének ideje, illetve a témája kölcsönösen támogatták egymást. A mű 1913-ban jelent meg, akkor, amikor a háború még nem tény, csak hangulat volt.

Sombart szándékát akként fogalmazta meg, hogy „nem utolsósorban töreksem mindig arra, hogy a szakembereken kívül mások is – ez esetben tehát főleg képzett katonatisztek – osztozzanak kutatásaim eredményeiben”.⁵ A nemzetgazdaságtan történeti iskolájához tartozó Sombart részéről ez az óhaj inkább könyve közönségének, mint a háborúra felkészülő tisztikarnak szólhatott. A szerző az előszó datálása szerint 1912 novemberében zárta le kéziratát.⁶ Ha a háborúra tényleg csak ekkor kezdtek volna felkészülni, akkor annak sejtetőleg gyors vereség, viszont sokkal kevesebb hősi halál lett volna a következménye.

Adódik a kérdés, vajon mennyit lehet tudni előre a háborús gazdálkodásról? Meglepő, hogy egy olyan kiélezett helyzetben, mint egy hosszú háború, milyen jó előrejelzéseket lehet tenni. A felek rendelkezésére álló források fölbecsülhetők. Ha sikerül érvényesíteni az anyagi előnyöket, akkor a háború a jobban felszerelték javára fog eldőlni. Csak egy hazai példa erre Lajos Iván hajdani előrejelzése.⁷

A 20. század elejére alapvetően két nagy magyarító iskola jelent meg, amely a kapitalizmus és a háború kapcsolatát vizsgálta.

a) A liberális szerzők amellet érveltek, hogy a modern kapitalizmus által létrehozott nemzetközi kereskedelmi hálózatok hosszú távon a háborúk ritkulásához, majd végleges eltűnéséhez fognak vezetni. A szoros kapcsolatok miatt ugyanis az egyes nemzetek gazdaságai kölcsönösen függnék egymástól, így a korábbi „feudális” idősakkal ellentétben már nem fogja megérni háborút indítani.⁸ Az evolucionista Herbert Spencer is azt vallotta, hogy az emberi együttélés kezdetben harcos (militant) társadalmak keretei között valósult meg, majd azok a szociális szerveződés összetettségének növekedésével átadták helyüket az iparkodó (industrial) társadal-

3 Sombart 1913b.

4 Sombart [1924]: 7.

5 Sombart [1924]: 3.

6 Tegyük hozzá, Sombart nem csak a háború gazdasági hatásainak kérdésével foglalkozott. A könyv egy *Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus* című sorozat második kötete. Ugyanekkorra datálta Sombart az első kötet, a *Luxus und Kapitalismus* kéziratának lezárását is. Sombart 1913a.

7 Lajos 1939.

8 Angell 1909.

maknak.⁹ Ezen elmélet alapján az első világháború csak tévedés lehetett, mely után a politikai bölcsességnek vissza kellett volna térnie a szabadkereskedelem világhoz. Az elképzelés a történetek ismeretében naivnak mondható, még ha komoly üzletemberek vallották is.¹⁰

b) Ezzel szemben a marxista szerzők szerint a háború és a kapitalizmus nem-hogy inkompatibilis, hanem előbbi az utóbbiból következik. A kapitalizmus kiszákmányoló logikája ugyanis egyenesen vezet az „imperialista”, területszerző háborúkhöz, amelyekből mindig a gazdasági elit egy szűk csoportja profitál. A békét így csak a szocialista forradalom világméretű győzelme hozhatja el.

A két megközelítés által használt érvkészlet gyakran leegyszerűsített formában, de mind a mai napig uralja a közbeszédet. Mindeközben azonban az elmúlt évtizedekben számos fontos és ezektől a megközelítésektől eltávolodó munka született. Ezek közül sajnos a mai napig igen kevés jelent meg magyar nyelven.¹¹ Az évfordulós szembenézés mindig ösztönző szerepet játszott. Egy 1982-es felkérés indította arra Ránki Györgyöt, hogy a második világháború végének negyvenedik évfordulója évében éppen Németországban rendezett történészkongresszuson főreferátumot tartson. Ebből született a második világháború gazdaságtörténetéről szóló, nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő könyve.¹² Az első világháború kitörésének százéves évfordulója kapcsán szintén számos innovatív kutatás látott napvilágot.¹³ Az elmúlt években egyre több tanulmány nemcsak a makroszintű gazdasági folyamatokkal, vagy éppen az állam gazdaságpolitikájának változásával foglalkozott, hanem az egyes cégek és vállalkozók életútján keresztül igyekeztek bemutatni, hogy a különböző gazdasági elitek hogy vészelték át a háború okozta kríziseket.¹⁴

Fontos kérdés, hogy milyen viszonyban van a gazdasági élet változása a háborúkkal, azok előkészületeivel és a rájuk következő békeidőszakra való átmenettel. Már a Kondratyev-ciklusokról folytatott vitákban fölmerült, hogy e ciklusok összefüggésben voltak a nagyobb háborúkkal. A ciklusokról szóló viták történetét magyarul Kövér György, illetve Simanovszky Zoltán foglalták össze.¹⁵ Kifejezetten a Nagy Háború következményeivel foglalkozott John Maynard Keynes,¹⁶ aki nevezetes memorandumában tárta fel, miként volt lehetséges, hogy a később még említendő Thomas Robert Malthus népesedési tényleges fékjei nem érvényesültek, és

9 Spencer [1898] 1919.

10 Ez volt például Lánzy Leó nézete is. Lásd Halmos 2012.

11 Milward [1977] 2000.

12 Ránki 1990.

13 Bódy (szerk.) 2018.

14 Az utóbbi időszak alapvető kvantitatív gazdaságtörténeti összefoglalásai a két világháborúról: Broadberry–Harrison 2005; Harrison (ed.) 1998. Összehasonlító szempontból legújabbban Rigó 2022. Egy cég történetén keresztül: Jemelka 2024.

15 Kövér 1985; különösen: 439, 440, 444, 447, 452, 456; Simanovszky 1989; különösen: 9, 10.

16 Keynes [1919] 1991.

– tegyük hozzá – ezáltal minden addiginál nagyobb emberi erőforrást kínáltak a világháborúk számára.

A második világháború tekintetében Vonyó Tamás foglalkozott a háború utáni német gazdasági csoda történetével, de itt említendő meg Jánossy Ferencnek a helyreállítási periódusok természetéről írott tanulmánya is.¹⁷ Ez utóbbi közgazdasági nyelven azt fogalmazza meg, hogy a háborúk óriási erőforrás-veszteségek, amelyekről azt gondolhatnók, hogy leszűrhető tanulságokkal járnak. De mégsem: nem képesek az egyes társadalmak mélyebb struktúráit átalakítani. Tanulságos, hogy a háború előtti és alatti felhalmozás, növekedés „trendje” milyen mértékben befolyásolja a háború utáni helyreállítás ütemét, szintjét. Sőt, egy tanulmányból az is kiderül, hogy a mélyáramokhoz való visszaigazodás a hazánkban rendszerváltás(-ozás/-oztatás)nak nevezett, realizált veszteségeit tekintve a világháború-sokhoz mérhető változások után is kimutatható.¹⁸

Adódik még egy előzetes kérdés, a háború vagy a háborús készülődés történeti forrásteremtő szerepe. Egy fontos példa erre a szerepre az antropometriai kutatások forrásanyaga. Az ipari forradalom alatt megfigyelt testi elsatnyulásra a sorozott hadseregek sorozási nyilvántartásainak feldolgozásaiból következtettek.¹⁹ Megjegyzendő, hogy a satnyulás ténye (tudniillik a testmagasság csökkenése) már a jelenséget szinte kortársként figyelők számára is világos volt, csak ők nem tágabb történelmi kérdések fölvetésének alapjaként, hanem tényleg a háborús készültség kérdéseként szóltak a tünetről.²⁰ Ugyanakkor fölvethető a kérdés, vajon a forrás mennyiben tükrözi a népesség testi satnyulását, és mennyiben tudható be annak, hogy a népesség testi paramétereinek adott eloszlása és a toborzás szelekciós hatása mellett a hadseregek létszámának növekedésével az átlagos testmagasságnak eleve csökkennie kellett.

Mindezen előzetes kérdések után következhet a tényleges tárgy, a háború-gazdaság viszony egyes elemeinek áttekintése. Visszautalva a sombarti célra és kérdésre, fölvetődik, vajon a háborúról vagy annak szelleméről kell-e gondolkodnunk: vajon a háborús *készülődés* (ha tetszik, a háború szelleme, démona) vezet-e a gazdaság (termelés, munkamegosztás, forgalom, kereskedelem) fejlődéséhez, vagy az utóbbiak idézik elő a háborúkat. Az utóbbit (a mai világháború tulajdonképpen egy hatalmas, addig még soha nem látott gazdasági küzdelem) az első világháború vonatkozásában már 1916-ban elegánsan mutatta be a népesség legyengülésében táptalajt találó spanyolnátha áldozataként elhunyt Kovács Gábor.²¹ Az előbbire – bár

17 Vonyó 2018; Jánossy 1966.

18 Tarján 2010: 1–25.

19 Komlos 2006; Komlos 1989. Vö. Szántay 1992.

20 Török 1858: 87.

21 Kovács 1916: 13–14.

korábbi időkre vonatkoznak, és nem csak a hadseregellátásra összpontosítanak – Belitzky János és Glósz József munkái megkerülhetetlenek.²²

Ugyanakkor a történelmi példák arra utalnak, hogy a kereskedelem nehezen lehetett meg a biztonságot szavatoló intézmények nélkül, legyenek azok akár a Római Birodalom légiói, akár az ilyen-olyan (brit, holland vagy más) kelet- vagy nyugat-indiai társaságok magánhadseregei. A jóval későbbi szófordulattal kifejezve „coertion and capital”²³ (kényszer és tőke) viszonyát a földrajztudós Halford Mackinder vizsgálta meg a globális történetírás előfutáiraivá vált tanulmányai-ban.²⁴ Elméletében a világ két részre oszlik – a kereskedelem számára alkalmatlan, a világoceánnal eleven (hajózási) kapcsolatra képtelen, birodalmi hátországgént szolgáló szibériai és belső-ázsiai területekre (pivot area, heartland), illetve a világ ehhez képest megnevezett, a világoceán kikötővárosain végighúzódo kereskedelmi perifériáira (inner, illetve outer crescent). Mackinder szemében az Óvilág fejlődését sokáig visszafogta a sztyeppe népek kelet–nyugati hullámmása. Európát ettől végül az eurázsiai erdős övezetben megszerveződött orosz állam kezdte megvédeni, amely azonban olykor fenyegetést is jelenthetett a kereskedelmi perifériákra. Mackinder 1919-ben megjelent művében fogalmazta meg az európai háborús zónát kijelölő tézisét:

„Who rules East Europe commands the Heartland:
Who rules the Heartland commands the World-Island:
Who rules the World-Island commands the World”.²⁵

A közelmúltban ezt a tézist fejtette ki részletesen (bár vitatottan) Snyder *Véres övezete*.²⁶ Mackinder elképzelései alapján minden további nélkül leszűrhető, hogy a kereskedelmi perifériára igazi veszélyt az jelenthet, amikor Oroszország és Kína egymásra talál. ²⁷

Kisebbségi léptékben és szinte ellentétes előjellel rendelkező példát írt meg Perjés Géza, amikor Magyarország kora újkori helyzetét értelmezve megfogalmazta akció-rádiusz-elméletét.²⁸ Eszerint az Oszmán Birodalom célrendszerében az országnak csak az volt (lett volna) a szerepe, hogy mintegy gyepeként szolgáljon a Habsburg és az Oszmán Birodalom között, illetve konfliktus idején minél gyorsabban át lehessen rajta haladni az osztrák tartományok felé. Mackinder és Perjés (természetesen különböző léptékű) elgondolása között a kapcsolatot William McNeillnek

22 Belitzky 1932; Glósz 2014.

23 Utalás Tilly művére: Tilly 1990.

24 Mackinder 1904; Mackinder [1919] 1996.

25 Mackinder [1919] 1996: 106. Nagyon egyszerűsítve: a Heartland az eurázsiai szárazföld hajózható tengerektől elzárt része (Szibéria), a World-Island pedig Eurázsia.

26 Snyder 2022.

27 Lukin 2015.

28 Végső formájában: Perjés 1979.

a szintén a felforrósodott hidegháború idején született, Európa sztyeppei határáról szóló műve jelenti. (A gondolatmenet végére egy apró megjegyzés: Perjés elképzelését szakmailag sokat vitatták, de nehéz nem észrevenni a jelenkori hasonlóságokat.)

Ha a gazdaságot nem csak a piacgazdasággal azonosítjuk, akkor legáltalánosabban Malthus foglalkozott a kérdéssel, hiszen népesedésméletemben az egyik termelési tényező, a munkaerőt hordozó emberek szaporodását vizsgálja, és teóriájában az egyik fontos modellelem a pozitív népesedési fékek rendszere: „A népesedés tényleges akadályai [...] cím alá sorozhatók ennél fogva minden egészségtelen foglalkozás, nehéz munka, az időjárásnak kitettség, végtelen szegénység, a gyermekek rossz táplálása, nagy városok, mindennemű kicsapongás, a betegségek és ragályok egész csoportja, háború, dögvész és éhhalál.”²⁹

Malthus még nem tudhatta, hogy mindezt akkor írta le, amikor a brit népesség a demográfiai átmenet első szakaszában leledzett, és a korábbiakhoz képest példátlanul növekedett. Az előbb már említett testi satnyulás a korábban szintén példátlan gyermekkori túlélés következménye volt. Egy kortárs szerző, Jared Diamond viszont nagyon viszonylagossá tette a háborúknak az emberi halandóságra gyakorolt hatását: „Jóval több őslakos amerikai és más nem eurázsiai nép haláláért felelősek az eurázsiai baktériumok, mint az eurázsiai acél- vagy lőfegyverek. Ezzel szemben a leendő európai hódítókra nem sok kimondottan végzetes kórokozó várt az Újvilágban [...] [A] molekuláris biológiai kutatások eredményei [...] a baktériumok jelenlétét Euráziában sokkal inkább összekapcsolják az élelmiszer-termelés kialakulásával, mint Amerikában.”³⁰

2. A hadsereg és a gazdaság kapcsolata (A hadsereg hatása az egyes országok és régiók gazdaságára)

A hadsereg gazdaságélénkítő vagy éppen a gazdasági fejlődését visszafogó hatásáról szintén számos vizsgálat született már.

A hadseregek és a háborúk európai fejlődését a 20. század második felében a katonai forradalom fogalmának bevezetése, majd e forradalom történeti érvénye körüli vita határozta meg. Az egyik sarokpont, hogy a hordozható lőfegyverek állandó hadseregek felállítását és az erődítések mérnöki tervezését követelték meg. A másik, hogy a kései középkortól kezdve a kora újkor végéig a hadseregek létszáma egyre növekedett. Ennek megvoltak a maga gazdasági és pénzügyi vonzatai. Megbízható adóztatási és toborzási rendszer,³¹ illetve az utánpótlás hosszú távú biztosítása nélkül a haditechnika fejlődésének ugrásai nem hozhattak volna állandó-

²⁹ Malthus [1826] 1902: 9.

³⁰ Diamond 2006: 26.

³¹ Kádas 2018: 185–204; Péterfi 2018: 165–184.

suló nyereségeket. Európai szinten az újabb fejlemények és a vonatkozó könyvészet a Peter Wilson vezette FMSystem (Fiscal-Military System) kutatásban lelhető föl.³² A Habsburg Birodalom vonatkozásában a legutóbbi összefoglaló (benne fontos magyar tanulmányokkal) 2022-ben jelent meg,³³ míg a magyar kutatók ugyan ebben az évben az ókortól napjainkig szóló tanulmánykötetben próbálták összefoglalni ismereteiket a hadifinanszírozásról.³⁴ Azt azonban továbbra is nehéz eldönteni, hogy a katonai reform nyomása alatt az adóbehajtásban tükröződő emelkedő adatok a jövedelmek növekedését, avagy a behajtási mechanizmusok tökéletesedését mutatják.³⁵

Ezeknek a kérdéseknek a modern kori folytatása a háborús és a polgári, illetve üzleti intézmények esetleges összefüggése. A 19. század nagy részében a szabadkereskedelem eszménye uralkodott. Látszólag az első világháború hozta el az állam beavatkozását az addig az állampolgárok, üzletemberek szabad akaratának eredőjeként kialakuló viszonyokba. Ám ha a dolgok mögé nézünk, a piac imitálását és belső szervezetében a funkcionális hierarchia kiépítését a kialakuló modern nagyipar és a chandleri modern nagyvállalat kezdte meg.³⁶ A nagyvállalati szervezet mögött pedig a kiépült vasutak katonai fegyelmet igénylő szervezete állt. A háborús elosztási rendszerek kiagyalói bőségesen találhattak követendő mintákat.

Jürgen Kocka szerint Werner Siemensre, aki vállalkozóvá válása előtt katonai képzést kapott, és tizenöt évig katonatisztként szolgált, a hadsereg nagy hatást gyakorolt vállalkozása felépítése során; az első vezérigazgatója egykori katonatársa volt.³⁷

A piac megrendszabályozása még kívánatosabbá vált az előbb világorradalmi célokat kergető, majd a kommunizmust felépíteni kívánó, magát háborús állandó fenyegetésben tudó Szovjetunióban és az Egyesült Államokból indult technokrata mozgalomban. Előbb a hadikommunizmus, majd idővel az erőltetett iparosítás trösztösítési mániája és a mezőgazdaság kolhozosítása is a vélt vagy valós háborús fenyegetés jegyében történt. Az irányított, illetve tervgazdasággal a második világháború alatt szinte mindenki kokettált.³⁸ A két világháború közötti tervgazdaságok modellje sok szempontból az első világháborús hadigazdaság volt, amelynek koncepcióját Wichard von Moellendorff és Walter Rathenau, az AEG német nagyvállalat vezetői dolgozták ki a berlini Hadügyminisztérium számára. A háború után külső hatásra az ORDO-liberalizmust elfogadó Németország kivételével a győztesek és a vesztesek is az államosításban és a tervezésben látták a jövő útját, bár a *tervutasításos* rendszerek csak a pártállami rendszerekben vertek gyökeret. A Távol-

32 Wilson (coord.) é. n.; Kenyeres 2021; Tózsá-Rigó 2022.

33 Godsey–Mat’ a (eds.) 2022.

34 Pósan–Veszprémy–Isaszegi (szerk.) 2022.

35 Vö. Kenyeres 2022: 143–152.

36 Chandler 1962.

37 Kocka 1971: 138.

38 A hazai esetre lásd Lengyel 1981; Pogány 2023: 14–17.

Keleten a koreai háború óta hadiállapotban élő Dél-Korea mondhatni a hadikapitalizmuson keresztül jutott el mai fejlettségi szintjére.

Mindemellett számos munka foglalkozott a hadiiparnak és az államnak a 20. század során tapasztalható összefonódásával, különösen kitérve az egyes szereplők egymásra gyakorolt hatására. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy a hadiipar kiépülése és erőforrásigénye mennyire erősítette az állam gazdasági szerepvállalásának szükségességét, illetve az egyes hadiipari vállalatok miként befolyásolták az állam működését, védelmi és külpolitikáját. A legtöbb figyelem az Egyesült Államokban a hidegháború után kialakult és a szakirodalomban általában *military-industrial complexnek* nevezett összefonódásra irányult. A hadiipar a 20. század második felének magyarországi tervgazdaságában is jelentős szerepet játszott. Evvel a leg részletesebben Germuska Pál írásai foglalkoztak.³⁹

3. *A hadviselés gazdasági háttere*

Érdemes itt szemügyre venni a hadviseléshez szükséges infrastruktúra és logisztika kérdését.⁴⁰ Hazánkban Perjés Géza volt az, aki nemzetközi kitekintés mellett foglalkozott ezekkel a tényezőkkel. A hadsereg-élelmezést illetően az idestova hatvan éve, de talán nem véletlenül a kubai rakétaválság utáni, Hruscsov bukása előtti időkben megjelent cikkeiben kínált máig érvényes kutatási szempontokat.⁴¹ A vasút előtti kor hadseregeinek élelmezéséről szóló tanulmánya tekintélyes hadművészeti szakírók művei alapján elemez korszakokat és ellátási módokat. Három korszakot különböztet meg (a harmincéves háború végével lezáruló, a harmincéves háború végétől a gőzvontatású vasút kiépüléséig terjedő, valamint a vasút kiépülése utáni időszakok), és ebből a két utóbbit vizsgálja részletesen. Az alig tárgyalt első (1648 előtti) korszakban a rekvirálást és a kontribúciót tekinti alapvetőnek.

A másodikban az ellátás lehetőségei jelentősen meghatározták a hadseregek létszámát. E korszak vonatkozásában a hadviselés által érintett területek adottságainak függvényében az élelmezési rendszerek hadviselési módok szerinti három típusát (határ menti háborúk hadseregeinek ellátása, ingamozgáson alapuló ellátás, inváziós hadseregek ellátása) különböztette meg. Ezeket Perjés időrendbe állítva mutatja be, miközben kiderül, hogy a típusok a technika, a népsűrűség és a szállítási költségek, sőt a konfliktus dinamikája szerint is váltakozhattak. A sereg ellátásában részt vevő vállalkozók nagy hatalomra tehetek szert, mert a sikeres ellátás

³⁹ Germuska 2014.

⁴⁰ Bagi 2012; Lázár 2020.

⁴¹ Perjés 1963a; Perjés 1963b; Perjés 1963c. Ezek közül Perjés 1963a valószínűleg bizonyos mértékig újraértékelendő az újabban felmerült klimatológiai tényező miatt. Vö. Réfi–Szilágyi 2004.

számtalan nehezen előre látható tényezőtől függött, melyeken csak óriási gyakorlati tapasztalat és helyismeret birtokában lehetett úrrá lenni.⁴²

A harmadik korszakban, a „19. század második felében bekövetkezett változások, a vasutak elterjedése, [...] általában a nagy létszámú és egyre inkább gépesített tömeghadseregek mozgatásának és ellátásának problémái egyre több számítást, mozgatási kombinatorikát és logisztikai tervezést kívántak meg. De a számszerű adatokon alapuló tervezés nemcsak szükségessé, de könnyebbé is vált.”⁴³

A durván a 19. század közepétől számítható nagyipari kor tekintetében még egy hadviselési módot kell megemlíteni, a felőrlő, anyagháborús (attrition) hadviselés jelenségét, mely az Amerikai Egyesült Államok polgárháborújának volt jellemző vonása, és hatása valószínűleg mindmáig érzékelhető a hajdani szakadár államok gazdasági teljesítményén, illetve szociális és társadalmi viszonyain. E hadviselési forma legtöbbit említett példája Napóleon oroszországi hadjárata, de tekintve az orosz táj népsűrűségét és az egyedi klimatológiai körülményeket, ez nem igazán jó példa. Sokkal tragikusabb volt ennél a jugoszláv polgárháború, amelynek során a harcoló felek még a temetőket is kiszántották, és az anyakönyveket is elégették. A jelen fegyveres konfliktusairól most ne essék szó.

A pragmatikus elméletek által leírt típusok mellett a friss kínálatban több, leltári forrásokra alapozott esetleírás is megjelent.⁴⁴ Ezek a tanulmányok egy nagyobb elmélet (a fiskális-katonai állam mint az európai államrendszer kialakulásának emeltyűje) részei kívánnak lenni. Léptéküket tekintve az egyéni szférára összpontosítanak. Forráselemzésük a szerződések szintjén mozog. Hazai téren Tamás Máté kutatásai kelhetnek figyelmet. Írásai szintén mikro-, sőt az alatti léptékűek.⁴⁵

A háborúk és a gazdaság összefonódásával kapcsolatban számos megvizsgálható kérdés merülhet fel:

- Mennyiben segítette vagy éppen gátolta a gazdaság fejlődését egy-egy háborús konfliktus? Mely régiók gazdasági súlya nőtt meg, és melyek hanyatlottak le?
- A hadsereg és a katonák jelenléte milyen gazdaságélénkítő hatással volt az egyes városokra és régiókra? Milyen gazdasági kapcsolatok jöttek létre a helyi vállalkozókkal és vállalatokkal?
- Hogyan befolyásolták a katonai szempontok az ipar fejlesztését, és milyen hatással voltak az egyes vállalkozók a hadsereg átalakítására?
- Hogyan befolyásolták a háborús tapasztalatok a gazdaságtörténetészeket? Hogyan járultak hozzá az itt szerzett élmények az új módszerek és iskolák megjelenéséhez?

42 Szakály 2003.

43 Perjés 1963b: 222.

44 Martocchio 2021; Graham–Martocchio 2023.

45 Tamás 2024.

- Hogyan alakult a hadseregellátás általi megterhelés módja (akár adózóként, akár toborzottként, sorozottként)?
- Melyek voltak a nyersanyag- és energiaellátás kérdései?
- Mi volt az állami kiadások nagy részét kitevő hadikiadások forrása, miként történt a háborúk finanszírozása?
- Milyen hatása volt a vesztesékekkel szembeni jóvátételi követeléseknek, illetve a békeszerződéseknek?
- Kik, illetve mik voltak, mit csináltak a vállalkozók, vállalatok a hadi- és a békegazdálkodás idején?
- Milyen volt a mezőgazdaság és az élelmezés helyzete, miként kezelték az ellátási problémákat a háborúkban és közvetlenül utánuk?
- Miként alakult a civil lakosság gazdasági helyzete, milyen volt az összefüggés az árszínvonal és a háború alakulása között?

IRODALOM

- Angell, Norman 1909: *The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*. London.
- Bagi Zoltán Péter 2012: Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire A főlélmester és a kenyérmester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606). *Aetas* (27.) 3. 79–87.
- Belitzky János 1932: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2.) Budapest.
- Bódy Zsombor (szerk.) 2018: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest.
- Broadberry, Stephen – Harrison, Mark (eds.) 2005: *The Economics of World War I*. Cambridge.
- Chandler, Alfred D. 1962: *Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. Cambridge, MA.
- Diamond, Jared 2006: *Háborúk, járványok, technikák. A társadalmak fátumai*. Ford. Földő Sándor, Vassy Zoltán. 3. kiadás. Budapest.
- Droysen, Gustav 1875: *Beiträge zur Geschichte des Militärwesens in Deutschland während der Epoche des dreißigjährigen Krieges*. Hannover.
- Germuska Pál 2014: *A magyar középépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között*. Budapest.
- Glósz József 2014: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest.
- Godsey, William D. – Mat’ a, Petr (eds.) 2022: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives, 1648–1815*. (Proceedings of the British Academy 247.) Oxford.
- Graham, Aaron – Martoccio, Michael Paul 2023: Provisions, Passports and the Problems of International Warfare in Early Eighteenth-Century Northern Italy. A Micro-Historical Study. *European History Quarterly* (53.) 2. 316–336.
- Halmos Károly 2012: Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben – Lánczy Leó. *Korall* (13.) 47. 61–78. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00038/pdf/EPA00414_korall_2012_47_061-078.pdf – utolsó letöltés: 2025. február 13.

- Harrison, Mark (ed.) 1998: *The Economics of World War II. Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge.
- Jánossy Ferenc 1966: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest.
- Jemelka, M. 2024: The Army, the Great War, and the Belated Industrialisation of Shoemaking in the Czech Lands. *War in History*, <https://doi.org/10.1177/09683445241264545>.
- Kádás István 2018: A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511). In: Kádás István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 185–204.
- Kenyeres István 2021: A fiskális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első felében. *Századok* (155.) 4. 761–782.
- Kenyeres István 2022: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság török elleni küzdelmének finanszírozása a 16–17. században. In: Pósnán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Budapest, 138–165.
- Keynes, John Maynard [1919] 1991: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Ford. Félix Pál. Budapest.
- Kocka, Jürgen 1971: Family and Bureaucracy in German Industrial Management, 1850–1914. Siemens in Comparative Perspective. *Business History Review* (45.) 2. 133–156.
- Komlos, John 1989: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History*. Princeton, NJ.
- Komlos, John 2006: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. *Aetas* (21.) 2–3. 268–283.
- Kovács Gábor 1916: *A világháború közgazdasági okai*. Debrecen.
- Kövér György 1985: A Kondratyev-ciklus története. *Agrártörténeti Szemle* (27.) 3–4. 435–458.
- Lajos Iván 1939: *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*. Pécs.
- Lázár Balázs 2020: A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig. *Történelmi Szemle* (62.) 4. 549–564.
- Lengyel György 1981: Irányított gazdaság és tervgazdaság (A negyvenes évek magyar gazdasági változásairól). *Medvetánc* (1.) 1. 109–119.
- Lukin, Artyom 2015: Mackinder Revisited: Will China Establish Eurasian Empire 3.0? China has emerged as a new contender for control over Mackinder's "Heartland". *The Diplomat*, 2015. február 17.
- Mackinder, Halford J. 1904: The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal* (23.) 4. 421–437.
- Mackinder, Halford J. [1919] 1996: *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*. Washington, DC.
- Malthus, Thomas Robert [1826] 1902: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Ford. György Endre. Budapest.
- Martoccio, Michael 2021: „A man of particular ability”. A Jewish-Genoese military contractor in the fiscal-military system. *Business History* (66.) 3. 625–652.
- McNeill, William H. 1964: *Europe's Steppe Frontier. 1500–1800*. Chicago.
- Milward, Alan S. [1977] 2000: *Háború, gazdaság társadalom. 1939–1945. A II. világháború hátterében meghúzódó gazdasági események*. Ford. Kiss Annamária. H. n.
- Perjés Géza 1963a: Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában. Az élelemellátás befolyása a stratégiára a napóleoni időkben; a kérdés elvi és módszertani jelentősége. *Századok* (97.) 3. 528–564.

- Perjés Géza 1963b: Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben (Hadtörténelmi tanulmány). *Hadtörténelmi Közlemények* (Új folyam 10.) I. 216–281.
- Perjés Géza 1963c: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.) Budapest.
- Perjés Géza 1979: *Mohács*. Budapest.
- Péterfi Bence 2018: „Adj, király, katonát!” Zsoldosok és hadi finanszírozás a stájer–magyar határvidéken az 1480-as években. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 165–184.
- Pogány Ágnes 2023: A nagy háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In: Pogány Ágnes: *A nagy háborútól a nagy válságig. Bank- és pénztörténeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 7–26.
- Pósán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.) 2022: *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Budapest.
- Ránki György 1990: *A II. világháború gazdaságtörténete*. Budapest.
- Réfi Attila – Szilágyi Zsolt 2004: Az 1812-es hadjárat és a korán jött tél. *Kút* (3.) I. 38–62.
- Rigó Máté 2022: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelté át a polgárság az első világháborút?* Budapest.
- Simanovszky Zoltán 1989: Bevezető tanulmány. In: N. D. Kondratyev – D. I. Oparin: *A konjunktúra nagy ciklusai*. (Politikai gazdaságtan füzetek 66.) H. n., 5–24.
- Snyder, Timothy 2022: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Ford. Hegedűs Péter, Sándor Anikó. Budapest.
- Sombart, Werner 1913a: *Luxus und Kapitalismus*. München–Leipzig.
- Sombart, Werner 1913b: *Krieg und Kapitalismus*. München–Leipzig.
- Sombart, Werner [1924]: *Háború és kapitalizmus*. Ford. Vezsenyi Béla. Budapest. (A Google Books a magyar megjelenés dátumaként tévesen 1911-et adja meg. https://books.google.hu/books/about/H%C3%A1bor%C3%BA_%C3%A9s_kapitalizmus.html?id=hi4v0AEACAA.)
- Spencer, Herbert [1898] 1919: *A katonai és iparos társadalmak szociológiája*. Ford. Nagy Dénes. Budapest.
- Szakály Orsolya 2003: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Budapest.
- Szántay Antal 1992: Testmagasság és ipari forradalom. *BUKSZ* (4.) 3. 320–326.
- Tamás Máté 2024: *Zsidó kereskedők és nyomok: az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában*. Budapest. Kézirat. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/109164> – utolsó letöltés: 2025. február 13.
- Tarján Tamás 2010: *Jánossy elmélete az új növekedélmélet tükrében*. (Műhelytanulmányok MT-DP – 2010/02.) Budapest. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/108174/1/MTDP1002.pdf> – utolsó letöltés: 2025. február 13.
- Tilly, Charles 1990: *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Cambridge, Mass.
- Tózsza-Rigó Attila 2022: A bécsi gazdasági elit szerepe a magyarországi hadifinanszírozásban a 16. század végén és a 15 éves háború első felében. In: Pósán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Budapest, 165–183.
- Török János 1858: A húskérdés 1–2. In: Török János: *Publicistikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai*. Pest, 86–90. <https://econhist.lib.uni-corvinus.hu/52/> – utolsó letöltés: 2025. február 13.

Vonyó, Tamás 2018: *The Economic Consequences of the War. West Germany's Growth Miracle after 1945*. Cambridge.

Wilson, Peter (coord.) é. n.: *The European Fiscal-Military System, 1530–1870*. <https://fiscal.military.history.ox.ac.uk> – utolsó letöltés: 2025. február 13.

Halmos Károly

A szerző és szerkesztők köszönettel tartoznak Révész Tamás alapos észrevételeiért.

Az ajánlott tematikához kapcsolódó tanulmányok címét, valamint fél- vagy egyoldalas szinopszisát 2025. március 15-ig, az 1–1,5 íves, 40 000–60 000 leütés terjedelmű kész dolgozatot május 15-ig kérjük beküldeni valamelyik szerkesztő címére:

Demeter Gábor: demetergg@gmail.com; Draskóczy István: dra_istvan@yahoo.de; Gaucsik István: gaucsikistvan@gmail.com; Kaposi Zoltán: zkaposiz@gmail.com; Kövér György: kover.gyorgy@btk.elte.hu; Pogány Ágnes: pogany.agnes@btk.elte.hu; Simon Zsolt: simonzsolti@yahoo.com; Somorjai Szabolcs: szsomorjai@gmail.com; Szántay Antal: antal.szantay@uni-corvinus.hu; Tózsá-Rigó Attila: tozsa.rigo@gmail.com; Weisz Boglárka: weisz.boglarka@abtk.hu

